

UYGUR TÜRKLERİNDE GÖK VE GÖK CİSİMLERİYLE İLGİLİ EFSANELERİN İNCELENMESİ

[Araştırma Makalesi / Research Article]

Gökçe EMEÇ*

Geliş Tarihi: 26.04.2019

Kabul Tarihi: 21.05.2019

Özet

Türklerin evren ve doğa tasarımları, bu tasarımlar sayesinde dünyayı ve çevreyi algılayışları, efsaneler sayesinde günümüze ulaşmıştır. Türklerin evren tasarımları dikotomik bir yapı üzerine kurulmuştur. Bu yapı, iki temel unsuru içermektedir. Bunlardan biri gök, diğeri ise yerdir. Türkler, çok eski dönemlerden itibaren doğada birtakım güçlerin bulunduğuna inanmış ve onları kutsallaştırmışlardır. Gök de bu önemli güçlerden biridir. Türklerin gökteki cisimleri kutsallaştırması sonucunda ise Gök Tanrı inancı ortaya çıkmıştır. Gök Tanrı inancı ve beraberinde getirdiği Güneş, Ay ve yıldız kültleri efsanelere yansımıştır. İncelememizde Uygur Türklerinin gök ve gök cisimlerinin oluşumu ile ilgili on üç efsaneye yer verilmiş, bu efsaneler konularına göre sınıflandırılarak incelenmiştir. Bu incelemeyle Türklerdeki evren tasarımının Uygur Türklerinin efsanelerine yansımalarına değinilecek, Uygur Türklerinin efsaneleri hem metin merkezli hem de bağlam merkezli olarak ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Uygur Türkleri, Gök Tanrı inancı, kültler, efsane.

INVESTIGATION OF THE LEGENDS ON THE SKY AND CELESTIAL BODIES IN UIGHUR TURKS

Abstract

The universe and nature designs of the Turks, thanks to these designs, have reached the present day thanks to their perception of the world and the environment. The universe designs of the Turks are based on a dichotomical structure. This structure contains two basic elements. One of them is the sky and the other is the place. One of them is the sky and the other is the place. The Turks believed and sanctify them that there were some forces in nature since ancient times. Sky is one of these important forces. As a result of the sanctification of the Turks, the belief in the tengrism emerged. The beliefs of the tengrism and the cults of the Sun, Moon and stars that he brought with him were reflected in the legends. In our study, thirteen legends about the formation of celestial and celestial bodies of Uighur Turks were included and these myths were classified by examining according to their subjects. With this examination, the universe design in the Turks will be reflected on the myths of the Uighur Turks and the myths of the Uighur Turks will be handled both text-centered and contextual.

Keywords: Uighur Turks, tengrism, cults, legend.

* Arş. Gör., Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Türk Halk Bilimi Anabilim Dalı, e-posta: emecgokce@gmail.com
Orcid: 0000-0002-1932-828X

Giriş

Türklerin tabiat ve evren tasarımları, dünyayı ve çevreyi algılayışları halk bilgisi türlerinden biri olan efsaneler sayesinde günümüze ulaşmıştır. Türklerin evren tasarımları dikotomik bir yapı üzerine kuruludur (Türkmen, 2011: 11). Dikotomi gök ve yer arasındaki ikiliğe de işaret etmektedir. Gök ve göğe ait güneş, ay, yıldız, Samanyolu; yer ve yeryüzüne ait dağ, su, bitki ile ilgili kültler ve inançlar Türk efsanelerinde oldukça fazla yer almaktadır. Bu incelemede öncelikle Türklerin evren anlayışı üzerinde durulacak, daha sonra Gök Tanrı inancı ve kültler hakkında bilgi verilerek söz konusu kült ve inançların efsanelere yansımaları değerlendirilecektir. Efsanelere yansımaları tespit edilirken, yazılı kaynaktan elde edilen on üç efsane metni incelenecektir. Efsaneler incelenirken özellikle “antropomorfizm” terimi üzerinde durulacaktır.

İncelememizde Uygur Türklerinin gök ve gök cisimlerinin oluşumu ile ilgili yer verdiğimiz on üç efsane, konularına göre sınıflandırılarak incelenmiştir. Bu inceleme sayesinde Türklerdeki evren tasarımının Uygur Türklerinin efsanelerine yansımalarına ulaşılacak, Uygur Türklerinin efsaneleri metin merkezli bir yaklaşımın yanı sıra bağlam merkezli olarak da ele alınacaktır. Bu incelemeye geçmeden önce efsanelerin temelini oluşturan Türklerdeki evren anlayışı ve kültler hakkında bilgi verilecektir.

1. Türklerde Evren Anlayışı:

Türklerde evren anlayışı iki ana prensibe dayanmaktadır. Bu iki prensibe göre evren, “gök ve yer” ikiliğinde temsil edilmektedir. Gök ve yer birbirine zıt ve aynı zamanda birbirini tamamlayan iki evrensel yapıdır. “İki ana prensip olarak düşünülen evren düzeni anlayışı, M.Ö. 1059-249 yılları arasında yaşayan ve W. Eberhard’ın proto-Türk saydığı Çulardan önceye dayanmaktadır” (Eberhard 2007: 17, 33). Bu sistem, gök ve yerin temsil ettiği ikili prensibe dayandığı için hem Çu kozmolojisi hem de dikotomi (iki prensipli sistem) adıyla anılmaktadır (Türkmen, 2011: 11). Mustafa Arslan da bu ikili yapıyı şöyle açıklamaktadır; “Eski Türk düşüncesinde mevcut dünya tasarımı hakkındaki yaygın görüşlerden biri, ‘Kâinatın bütün tezahürlerini, gök ve yeryüzünün (yer-sub, yer-su) temsil ettiği, birbirine zıt, fakat birbirini tamamlayan iki evrensel nefesten oluşmuş kabul eden sistemdir’ ki, bu Proto-Türk ve Türklerin en eski ve öz kozmolojisi olarak görülür” (Arslan, 2005: 1).

Türklerde mevcut olan bu sistem, İran dinlerindeki iki ilkedden tamamen farklıdır. İran dinlerinde “ikici (düalist)” görüş, bu iki ilkeyi birbirine zıt, hatta düşman olarak görmektedir. Ayrıca düalist görüş, dikotomik görüşten farklı olarak, birbirini tamamlama özelliğine sahip değildir. Dikotomi, farklı ancak birbirini tamamlayan elementlerin birleşimidir.

W. Bang’ın “Turkische Turfan Texte”de verdiği metin, dikotomik inancın Uygur döneminde de devam ettiğini göstermektedir: “Bu kâinata, üstte gök parlaktır, altta yağız yer karanlıktır. Ateş parlaktır, su karanlıktır. Er parlaktır, dişi karanlıktır. Bu yerli göklü, dişili erkekli (ilkeler) kavuşursa, bütün canlı ve cansız iki türlü varlık doğar, belirir. Güneş tanrısı parlaktır, ay tanrısı karanlıktır. Güneş ve ay karışıp kavuşarak yol almaktadır. Bundan dolayı, yazlı-kışlı dört mevsim olur...” (Bang’dan akt. Türkmen, 2011: 12).

“Oğuzların İdari Yapı ve Teşkilatlarında Dikotomik Özellik” adlı makalesinde Fikret Türkmen sağ-sol dikotomik yapının Türklerin Gök Tanrı inancıyla ilişkili olduğunu şu sözlerle belirtmiştir; “Türklerde mekân gök ve dört cihet (yön)den ibarettir. Devlet yeryüzünde olmakla beraber, Gök Tanrı hâkimiyetin sahibi ve kaynağıdır. Türklerin zihinlerinde iktidar gökten aşağı doğru inmektedir, devlet içindeki mevkiler de yukarıdan aşağı doğru yayılmaktadır. Daha sonra sağa ve sola yayılır. Güneş ve ay inancı da son derece önemlidir, güneş sağ ve doğuyu, ay solu ve batıyı göstermektedir” (Türkmen, 2011: 13). Türkmen’in bu sözlerinden anlaşılmaktadır ki, Türklerin evren anlayışı, günlük

yaşamı da şekillendirmiştir. Daha sonra ise yukarıda sözü edilen evren tasarımını geliştirerek üçlü bir yapıya ulaşmıştır. Örneğin Mustafa Arslan'ın görüşüne göre; "İnsanın kendisinin tanımladığı üç katmanlı (gök-yeraltı-yeryüzü) evren tasarımında 'tengri, gök, gökyüzü, mavi gök, yukarı dünya' vb. şekillerde adlandırılan ve 'yaratıcı, koruyucu ruhların ve tanrıların bulunduğu âlem' olarak algılanan en üst katman, aynı zamanda onu tasarlayan insan için, gerekli ideal donanımların edinilebileceği birincil kaynaktır" (Arslan, 2005: 65). Bunun yanı sıra dikotomik yapıyı oluşturan yapılardan biri olan "gök", Türklerin her zaman merakını toplamış, bu merak Türklerin inancına da yansımıştır. Bu yüzden hem Türklerin evren anlayışını daha iyi anlayabilmek, hem de gök ve gök cisimleriyle ilgili efsanelerde Gök Tanrı ve kültlerin izini sürebilmek için Gök Tanrı inancıyla ilgili bilgi vermek gerekmektedir.

2. Eski Türklerin İnancı: Gök Tanrı İnancı ve Kültler

Türkler, çok eski dönemlerden itibaren tabiatta birtakım güçlerin bulunduğuna inanmış ve onları kutsallaştırmışlardır (Günay ve Güngör 2015: 50-51). Gök Tanrı inancı, bozkır Türk topluluğunun asıl dini olarak kabul edilmekte, Tengri (Tanrı), en yüksek varlık olarak görülmektedir (Kafesoğlu 1997: 308). Fuzuli Bayat, Gök Tanrı için; "dualarda gökte yaşayan en büyük ruh, insanları ve doğayı, ateşi ve yeri, güneşi, ayı ve yıldızları ile gök kubbeyi yaratan, dünyanın düzenini yöneten ve nihayet insan kaderini belirleyen bir varlıktır" tanımlamasını yapmıştır (Bayat, 2007: 216-217).

Gökyüzü Türkler başta olmak üzere, neredeyse her toplum için kutsal sayılmıştır. Mircea Eliade, gökyüzünün kutsallığını ve işlevlerini şöyle anlatmaktadır; "Gök, insanın ve yaşam gücünün temsil edemediği 'bambaşka bir şeyi' mükemmel bir biçimde temsil eder. 'En yüksek' olmak, doğal olarak tanrılara özgü bir niteliktir. İnsanın ulaşamadığı yukarı bölgeler, yıldızlı gök, tanrılara özgü aşkınlık, mutlak gerçeklik, sonsuzluk gibi ayrıcalıklara sahiptir. Gök aşkınlığı, gücü ve değişmezliği simgeler. Gök vardır; çünkü yücedir, sonsuzdur, dokunulmazdır, güçlüdür. Çünkü yalnızca 'yüce' olmak, 'yükseklerde' bulunmak (dinsel anlamda) 'kudretli' ve 'kutsal' olmakla eşdeğerdir" (Eliade, 2003: 61-62). Bunun yanında "'Gök', diğer katmanların ve varlıkların ilk oluşumlarının da kaynaklandığı 'ideal yasa ve düzen'in temel kaynağı ve merkezidir" (Arslan, 2005: 10). Gök, katmanlardan oluşan bir sistem olarak düşünülmüştür. Batı Türklerine göre yedi, Doğu Türklerine göre ise dokuz kat olarak düşünülen gökyüzü, Altay Türkleri için ise 17 kat olarak tasavvur edilmiştir (Çiftçi, 2004: 264).

Türkler bizzat Gök Tanrı'yı "Göğün Ruhu" şeklinde tasavvur etmişler, ona bağlı olarak Güneş, Ay, Yıldızlar, Gök Gürültüsü, Şimşek de kutsal ruhlar olarak tasarlanmıştır. Eberhard, eski Türk dinini, "Güneş ve Ay kültürlerinden müteşekkil Türk Gök Dini" olarak tanımlamaktadır (Günay ve Güngör 2015: 51). Bu sebeple Gök Tanrı inancından sonra, onunla bağlantılı olan Güneş, Ay ve Yıldız Kültü'ne yer verilecektir.

Kült terimi, Fransızca "culte" sözcüğünden alınmış, Türkçe Sözlük'te ise, "1. Tapma, tapınma. 2. Din. 3. Dinî tören, ibadet, âyin" (Türkçe Sözlük, 2005: 1282) karşılıklarıyla açıklanmıştır. Orhan Hançerlioğlu ise, kült teriminin karşılığı olarak "tapım" karşılığını vermiştir (Hançerlioğlu, 1993: 281).

Kült teriminin başka bir tanımını ise V. Beşliyev yapmıştır. Beşliyev, "her dinin gerçek unsurlarından birini teşkil eden kült, insanın tabiatüstü kuvvetler veya ilahlarla olan münasebeti sırasında çeşitli hareketlerle ifade olunur. Bu hareketler pek muhtelif şekiller gösterir. Bunlar musiki, şarkı, bağırma, feryat gibi halis sesler veya dua, fal, büyü, kurban merasimi gibi sözler olabileceği gibi, sessiz dua ve ilah huzurunda alelade bir tazim

şeklinde de olabilir” (Beşliyev’den akt. Ergun, 2017: 21-22) şeklinde değerlendirmelerde bulunmuştur.¹

Gökyüzü, Türk inanç sisteminde kutsalın kaynağı ve mekânı olarak düşünülmüştür. Hatta daha da ileri gidilerek, yeryüzüne ait unsurlar da gökle ilişkilendirilmiştir. Ayrıca Gök, Güneş, Ay ve Yıldızlarda bir ruhun bulunduğu, onların kudret sahibi olduklarına inanılmaktadır (Uraz y.y.: 47). Türk kültüründe kağanlar gök cisimlerine benzetilmişlerdir. Örneğin Oğuz Kağan’ın ilk çocuklarının isimleri Kün-Han, Ay-Han, Yıldız-Han’dır. Bütün bu isimlendirmeler Gök Tanrı inancının bir yansımasını göstermektedir.

Güneş ve Ay Kültü, çoğu kaynakta birlikte ele alınmıştır. Bunun yansıması olarak incelediğimiz Uygur Türklerinin efsanelerinde de bu iki kült iç içe geçmiş bir şekilde bulunmaktadır. Bu iki kültle ilgili olarak Ünver Günay ve Harun Güngör şu değerlendirmeleri yapmışlardır; “Hunlar’ın Güneş’i ve Ay’ı ululadıklarını Çin kaynaklarından öğreniyoruz. Söz konusu kaynaklarda Hun Tan-hu’sunun her sabah çadırından çıkarak güneşi ve geceleri de ayı ta’zim ettiği bildiriliyor. Hunlardan sonra Orta Asya’da devlet kuran Türk topluluklarında da bu inanç ve uygulamaların devam ettiği anlaşılıyor” (2015: 51). Örneğin günümüzde Yakutlar arasında güneş ve ay iki kardeş olarak düşünülmekte; onların tanrısal güçlere sahip oldukları, bazı kahramanlarının da güneş ve aydan türediklerine inanmaktadırlar (İnan, 2017: 25-26). Bunun yanı sıra; “modern şamanların davullarının çoğunda güneşin, ayın ve diğer yıldızların sembollerine rastlanmaktadır. Yakutlarda, kötü ruhların güneş ve ay ile mücadeleye giriştiklerine ve hatta bazen onları karanlıklar dünyasına hapsedtiklerine; işte güneş ve ay tutulmalarının bu şekilde meydana geldiğine inanılmaktaydı” (Günay ve Güngör, 2015: 51).

Ay kültüyle ilgili Fuzuli Bayat’ın tespitleri oldukça ilgi çekicidir; “Başlangıçta mükemmellik simgesi gibi gözükten Ay, bütün yaratılışın kaynağı olan Güneşle işlevlerini paylaşmış görünür. Nitekim Ay tanrı bazı göçebe ve yarı göçebe halklarda yaşamın ilk kaynağı olma özelliği de taşır. Zamanla Güneş mitinin etkinlik kazanması, Ay merkezli inançlar uzun bir mücadeleden sonra yerini Güneş merkezli inanç sistemine terk etmiştir. Ancak bu sürecin ortaya çıktığı zamana kadar Ay tanrı, evrenin tek gücü olmuştur. Bu da Ay’ın dünyamıza yakın olan ve daha çok bilinen sema cismi olmasından, semada yerinin ve şeklinin değişmesinden, geceleri çıkmakla yeri ışıktandırmasından dolayıdır” (Bayat, 2007: 268).

Oğuz Kağan’ın Ay Kağan’dan doğması, bakire Ay inancıyla ilişkilidir. “Oğuz metninde Ay Kağan, sadece Oğuz’u dünyaya getiren ana değil, hem de astral tasavvurlarda baş tanrıdır. Bu ise Ay’ın antropomorflaşması ve babasız çocuk doğurmasının Türk varyantıdır” (Bayat, 2007: 272). Öte yandan Eski Türk inancına göre boğa, Ay’ı yani erkeği; inek ise Güneş’i yani kadını sembolize etmekteydi. Fuzuli Bayat, Ay’ın simgesi olan boğanın erkek olmasının mitolojideki bir zıtlık olarak değil, Ay merkezli mitlerin dönüşümüyle ilişkili olduğu fikrini öne sürmektedir (Bayat, 2007: 271).

Yıldızlar, inanışlarda en az Ay ve Güneş kadar rolü olan gökyüzü varlıklarıdır. Yıldız kültü Türk Dünyası’nın hemen hemen her yerinde görülmektedir. “Yıldız kültü, ister bozkır çobanlarında, isterse avcı toplayıcı Altay topluluklarında ve ren geyiği besleyen Altay ve Sibiryaya Türklerinde antropomorfik özellik kazanarak eski Türklerin kozmik görüşlerini ve kısmen de olsa kozmik bilgisini yansıtmaktadır (Bayat, 2007: 279-280).

Yıldızlar, doğu bilginlerine göre yedi iklimi yönetmektedirler.² Kaşgarlı Mahmud da, yıldızlara genel olarak “yulduz” adının verildiğini, kendi aralarında ise ayrıldıklarını belirtmiştir. Bu yıldızlardan; “Müşteri yıldızına ‘Erentüz’, Mizân yıldızına ‘Karakuş’,

¹ Türk mitolojisi ile Yunan ve Roma mitolojilerinin kült konusundaki farklılıkları için bk. (Ergun, 2017: 22).

² Ayrıntılı bilgi için bk. (Uraz, (?): 34-35).

Süreyya'ya 'Ülker', Yedi kardeşlere 'Yetigen', Kutup yıldızına 'Temürkazuk', Mirrih yıldızına 'Bakırsokum'" isminin verildiğini aktarmıştır (Kaşgarlı Mahmud, 2006: 40).³

Efsanelerde yer alan yıldızlardan biri "Çolpan Yıldızı"dır. Bu yıldızla ilgili efsaneler, Türk dünyasında Çolpan Yıldız/ Çoban Yıldızı/ Solbon gibi isimlerle anlatılmaktadır. "Türk dünyasında bu yıldızla ilgili anlatmaların yaygın olması, bu yıldızın Türk mitik düşünce sistemindeki yerinden kaynaklanmaktadır. "Türk astral mitlerinin konar-göçer sosyo-kültürel yaşamı ile birebir bağlantılı anlayışı Çolpan/ Çoban yıldızı mitinde korunmuştur. Nitekim kozmik bilgilerde Çoban yıldızı bilgelik kaynağı olarak bilindiği içindir ki Türkler onu yol gösteren yıldız olarak algılamışlardır (Bayat, 2007: 292).

Güneş, Ay ve Yıldız Kültleriyle ilgili kısaca bilgi verdikten sonra, bu kültürlerin Uygur Türklerinin efsanelerine yansımaları üzerinde değerlendirme yapmak uygun olacaktır.

3. Gök ve Gök Cisimleriyle İlgili Efsanelerin İncelenmesi

Uygur Türklerinin gök ve gök cisimleriyle ilgili efsanelerini, konularına göre şöyle ayırmamız mümkündür;

1. Güneş ve Ay ile ilgili efsaneler,
2. Ay ile ilgili efsaneler,
3. Yıldızlarla ilgili efsaneler,
4. Gök olaylarıyla ilgili efsaneler.

İncelememizde sözünü ettiğimiz on üç efsanenin⁴ ikisinde Ay ve Güneş beraber ele alınmıştır. Bunlardan birinde Ülker yıldızı da dâhil edilmiştir. Ay'ın başlı başına konu edildiği efsaneler bulunmakla birlikte, Güneş'in Ay'dan bağımsız olarak efsanelerde yer almaması dikkat çekmektedir. Bu durum diğer Türk boylarında da benzerlik göstermekte, Güneş'in tek başına yer aldığı efsanelerin sayıca az olduğu bilinmektedir. Uygur Türklerinde başlı başına Ay'la ilgili üç efsaneye yer verilmiştir. İncelediğimiz efsanelerde yıldızlarla ilgili toplam altı efsane bulunmaktadır. Efsanelerde Çolpan, Zühre, Eşek kıran (Jüpiter), Yedi Haydut yıldızlarının isimleri geçmektedir. Ayrıca gök olaylarıyla ilgili efsanelerden "Niçin Kar ve Yağmur Yağar?" ve "Bulut Kız" adlı iki efsane incelememizde değerlendirilmiştir.

Uygur Türklerine ait gök ve gök cisimleriyle ilgili efsaneleri, Metin Ekici'nin halk bilgisi ürünlerini tanımlamak üzere oluşturduğu dörtlü yapıya uygun bir biçimde incelenmiştir. Dörtlü yapı, inceleme sırasında metne dair yapısal özellikleri de anlatma anına dair bağlam özelliklerini de içermektedir. Ekici'nin oluşturduğu dörtlü yapı şöyledir; "1. Metnin Yararım ve Aktarımı Bağlamı Özellikleri, 2. Metnin Şekil ve Yapı Özellikleri, 3. Metnin İçerik, Konu Özellikleri, 4. Metnin İşlev Özellikleri"dir (2016: 134). Ekici'nin dörtlü yapısında yararım ve aktarım özellikleri ile işlev özellikleri metnin bağlamıyla ilgili ipuçları vermektedir. Metnin şekil ve yapı özellikleri ile içerik özellikleri ise, efsane metninin yapısal özellikleriyle ilgili bir inceleme yapmaya olanak sağlamaktadır.

Güneş ve Ay ile ilgili efsaneler, ekte "Ay ile Güneş (1)", "Ay ile Güneş (2)" olarak adlandırılmıştır. "Ay ile Güneş (1)" adlı efsanede, Ay ve Güneş birbirine âşık iki sevgili şeklinde tasvir edilmiştir. Efsaneye göre, bu iki âşık ayrılık acısı çekmektedir. Ayrıca Ülker yıldızı da Güneş'e âşıktır ve bir gün Çolpan yıldızını elçi yaparak Güneş'i sevdiğini iletir. Ancak Güneş, tek sevdiğinin Ay olduğunu söyler. Ancak Ülker, oyun oynayarak Güneş'in yanına gider, gece olmadan önce güneşin kalbine değneğini saplar. Değnek kızarır ve Güneş bunu hissetmez. Daha sonra ise, Ülker yıldızı alta geçerek uykuda olan Ay'ın yüzüne değneğini saplar. Böylece Ay'ın yüzünde kara bir leke kalır.

³ Ayrıntılı bilgi için bk. (Bayat, 2007: 266-267), (Emel, 2001: 41), (Ögel, 2006: 184).

⁴ İncelememizde kullanılan efsanelerin tam metinleri için bk. (Öger, 2008: 539-548).

“Ay ile Güneş (1)” efsanesindeki karakterler Güneş, Ay, Ülker ve Çolpan yıldızıdır.

Yaratım-Aktarım-Kullanım: Efsane, Uygur Türklerinin gökyüzü bilgisine sahip olduklarını göstermektedir. Ay ve Güneş’in birbirine kavuşamayan iki sevgili gibi tasvir edilmesi, gerçekte onların asla aynı anda gökyüzünde olmamasıyla ilişkilidir. Gündüz olduğunda gökyüzünde Güneş’in olması, gece olduğunda ise yerini Ay’a bıraktığı bilgisi Uygur Türklerinde mevcuttur. Bu sebepten “Ülker yıldızı, gece olmadan önce elindeki değneği güneşin kalbine saplamış. Değnek maşa gibi kızardığı için güneş bunu sezmemiş. Değnek kıpkırmızı kor gibi olunca, Ülker yıldızı alta geçmiş ve uykuya dalmış olan güzel ayın mübarek yüzüne değneği saplayıvermiş” (Öger, 2008: 542) ifadeleri yer almaktadır.

Şekil-Yapı: Efsane mensur şekildedir. Ayrıca Güneş, Ülker yıldızı ve Çolpan yıldızı arasında konuşmalar mevcuttur.

İçerik: Açıklayıcı (etiyojik) bir efsanedir. Ay’ın yüzeyindeki lekeler, bir aşk macerasının sonucu olarak açıklanmıştır.

İşlev: Efsanenin eğitici bir işlevi bulunmaktadır. Bu efsanede bir gök cismi olan Ay’ın yüzeyindeki lekeler efsane mantığına uygun bir şekilde açıklanmıştır. Kıskançlığın kötü bir duygu olduğu, kötü sonuçlar verebileceği anlatılmıştır.

“Ay ile Güneş (2)” efsanesinde Ay ile Güneş iki âşık olarak değil, birbirlerine misafirlğe giden iki dost olarak tasvir edilmiştir. Ay, Güneş’e “nurlu bir tac” hediye etmiş, böylece Güneş, Dünya’nın her yerini aydınlatmış. Güneş ise Ay’a alacak hiçbir hediye bulamamış, bunun sebebini de kendisine şöyle iletmış; “Dostum, sana hiçbir şey alıp geledim. Giyecek dikip getireyim desem, bir gün orak şeklinde çıkıyorsun, bir gün çember şeklinde çıkıyorsun. Giyeceği nasıl dikeceğimi bilemedim” (Öger, 2008: 542). Görüldüğü üzere, bu söyler Ay’ın evrelerine gönderme yapmaktadır. Daha sonra ise, Ay sinirlenmiş ve bir değnekle Güneş’i kovalamaya başlamış. Bu sahne ise, Ay’ın ve Güneş’in aynı anda gökyüzünde olmaması, birbirleri ardınca gökyüzünde yer almaları olarak açıklanabilir. Uzun süren kovalama sonucunda Güneş, sofradaki pilavın kızgın yağından alarak Ay’ın yüzüne atmıştır. Ay’ın bembeyaz olan yüzünün lekelenmesi bu şekilde izah edilmiştir. Bu efsanede iki karakter bulunmaktadır. Bu karakterler Ay ve Güneş’tir.

Yaratım-Aktarım-Kullanım: Efsane yaratım-aktarım ve kullanım bağlamları hakkında önemli bilgi vermektedir. Uygur Türklerinin gökyüzü bilgisine oldukça hâkim olduğunu gösteren bu efsane, Ay’a ve Güneş’e dair birden fazla meseleye açıklık kazandırmaktadır. Bunlardan ilki, Dünya’nın ısı ve ışık kaynağı olan Güneş’in bu özelliğini açıklamaktır. Ay, Güneş’e “nurlu bir tac” hediye etmiş, karşılığında ise herhangi bir hediye alamamıştır. Böylece ikisi arasındaki dikotomik ilişki başlamıştır. Ay, soğuk ve karanlık olandır. Güneş ise, sıcak ve aydınlık olandır.

Güneş’in Ay’a herhangi bir hediye alamamasının sebebi olarak da, Ay’ın sabit bir şeklinin olmadığı gösterilmiştir. Efsanenin bu bölümü, ayın evrelerine yapılan bir göndermedir. Güneş, Ay’ın bazen orak, bazense çember biçiminde olduğu söylerken, onun “dolunay” ve “hilal” evrelerinden bahsetmektedir.

Ay ve Güneş’le ilgili dikkat çekici bir diğer sahne ise, ikisinin birbirlerini kovaladıkları ziyafet sofrasının başındaki sahnedir. Gece ve gündüz gibi birbiri ardına gelen, aynı anda aynı yerde olmayan Ay ve Güneş, iki dostun birbirini kovaladığı sahnede vücut bulmuştur.

Efsanede yer alan son açıklama ise, Ay’ın yüzündeki lekenin açıklanmasıdır. Efsane mantığı bunu, Güneş’in kızgın yağı Ay’ın yüzüne atmasıyla ilişkilendirmiştir. Yukarıda yer alan ve efsanenin alt metnini oluşturan bu dört açıklama, Uygur Türklerinin gökyüzü bilgisini açıklamaktadır. İnsan zihni, bilgisine sahip olduğu gökyüzünü, daha çok bildiği ve içerisinde yaşadığı yeryüzünde gerçekleşen olaylarla açıklamaya çalışmıştır.

Şekil ve Yapı: Efsane mensur biçimdedir. Karşılıklı konuşmalar yer almamasına rağmen, Güneş'in açıklaması konuşma şeklinde efsanede yer almıştır.

İçerik: Açıklayıcı (etiyojik) bir efsanedir. Ay'ın yüzeyindeki lekeler, Ay ve Güneş arasındaki tartışmanın sonucunda Güneş'in Ay'ın yüzüne kızgın yağ atmasıyla gerçekleşmiştir.

İşlev: Efsanenin eğitici bir işlevi vardır. Dünya'nın ısı ve ışık kaynağı olan Güneş'in bu özelliğini nasıl kazandığı, Ay'ın yüzeyindeki lekelerin nasıl oluştuğu gibi soruların cevabı bu efsaneyle verilmektedir.

“Melikenin Ay Oluşu” adlı efsanede çok eski zamanlarda Güneş'in gökyüzünde yalnız olduğu anlatılmıştır. O yalnızlıktan sıkılınca padişahın kızıyla evlenmek istemiş; ancak padişah kızından ayrılmaya razı olmamış, böylece halk Güneş'in ısısından ve ışığından mahrum kalmış, perişan olmuştur. Bu durumu öğrenen melike, Güneş'e ulaşmanın yollarını aramıştır. Efsanede özellikle melikenin ağaca çıktığı sahne oldukça önemlidir; “melike uyanıp bahçeye çıkıp oynamış ve bir ağaca çıkmış. Bakmış ki bir tür sarmaşık, ağaca dolanarak yukarıya doğru çıkıp geliyor. Acayip bir iş: Sarmaşık melikenin bedenine dolanmış. O büyüye büyüye göğe yapışmış ve melikeyi alıp yukarı çıkarmış” (Öger, 2008: 541). Bu ağaç, yeryüzü ile gökyüzü arasındaki geçişi sağlayan kozmik ağaçtır. Türk mitolojisinde bu ağaç, “hayat ağacı” ve “dünya ağacı” adıyla adlandırılmıştır. “Hayat ağacının en önemli özelliği, dünyanın merkezinde yer almasıdır. O, üç kozmik alanı (yer altı, yer üstü ve gökyüzü) birbirine bağlar. Kozmik ağaç, bazen merdivenle, bazen de ağaç direklerle temsil edilir. Ritüel sırasında bu ağaç (direk, merdiven) büyüsel olarak gökyüzüne kadar uzanır” (Ergun, 2017: 27).

Yaratım-Aktarım-Kullanım: Efsane, anonim olarak üretilmiştir. Aktarımı ise, nesilden nesile geçerek, günümüze kadar ulaşmıştır. Efsanenin kullanımı ise, Uygur Türkleri hakkında önemli bilgi vermektedir. Örneğin Uygur Türklerinin evren tasarımının yeraltı, yeryüzü ve gökyüzü olarak üç katmalı bir yapıda olduğu bu efsane aracılığıyla bize ulaşmaktadır. Aynı zamanda bu üç katmanın birbirine kozmik bir ağaçla bağlantılı olduğu efsanede yer alan bir bilgidir. Aynı zamanda gökyüzündeki gök cisimlerinin yeryüzünün bir yansıması olması da önemlidir.

Şekil ve Yapı: “Melikenin Ay Oluşu” adlı efsane mensur biçimdedir. Efsanede karşılıklı konuşmalar bulunmaktadır. Olay örgüsü diğer efsanelere göre, nispeten daha uzundur.

İçerik: Açıklayıcı (etiyojik) bir efsanedir. Ay'ın oluşumuna ilişkindir. Güneş'in gökyüzünde yalnız olması ve bu durumdan sıkılması sonucunda, yeryüzünde bir padişahın kızını sevmesi efsanenin olay örgüsünü başlatmaktadır. Daha sonra padişahın kızı, hayat ağacı aracılığıyla göğe çıkmış, gökte Ay olmuştur.

İşlev: Efsanenin eğitici bir işlevi bulunmaktadır. Yöneticilerin, yönettikleri halk için her türlü fedakârlığı yapmaları gerektiği efsanede vurgulanmıştır.

“Ay'ın Yüzündeki Dağ Hakkında Rivayet” adlı efsane, adından da anlaşılacağı üzere, Ay'ın yüzeyindeki lekelerin oluşum sebebiyle ilgilidir. Ay, güzelliği sebebiyle övünmekte, diğer varlıkları hor görmekte, hatta kendisini de bir yaratanın olduğunu unutarak, günaha girmekteymiş. Bu sebeple, Allah onun yüzüne bir kül sıçratarak onun güzelliğini yok etmiş, yüzünde dağın oluşmasını sağlamıştır.

Yaratım-Aktarım-Kullanım: Efsane, Uygur Türklerinin İslamiyet'le tanıştıktan sonra oluştuğunu veyahut da İslamiyet etkisiyle değiştiğini söylemek mümkündür. Bizi bu görüşe iten sebep, efsanede “Allahüteala” ifadesinin geçmesidir. Efsanede tek yaratıcının Allah olduğu da vurgulanmıştır.

Şekil ve Yapı: Efsane mensur biçimdedir. Kısa bir anlatı olma özelliği taşımaktadır.

İçerik: Açıklayıcı bir efsanedir. Ay'ın yüzeyindeki dağa benzer yapının ne şekilde oluştuğunu anlatmaktadır.

İşlev: Efsanenin eğitici bir işlevi bulunmaktadır. Efsanede, dinleyicilere kibrin kötü bir duygu olduğu, herkesi Allah'ın yarattığı, bir günah işlendiğinde, küfre düşüldüğünde bunun cezasız kalmayacağını altı çizilmektedir.

“Şirin Kız Efsanesi”nde Ay'ın Şirin'le güzellik konusundaki mücadelesi konu edilmektedir. Ay, Şirin'in güzelliğini kıskanır ve onunla bir yarışa tutuşur. Yarışı, “Bismillah” diyerek yani Allah'ın yardımına başvurarak kazanan Şirin olur. Ay da bunun karşısında utancından yeryüzüne inememiş, gökte asılı kalmıştır.

Yaratım-Aktarım-Kullanım: Efsane anonim olarak yaratılmıştır. Bunun yanı sıra efsane, Uygur Türklerinin İslamiyet'le tanıştıkları dönemden sonra üretilmiş ya da İslamiyet'in etkisiyle şekillenmiştir. Bu yorumu yapmamızın sebebi kuşkusuz metindir. Metinde geçen “Bismillah” sözü ve bu sözü söyleyen Şirin'in Allah'ın yardımıyla yarışı kazanması, efsanede İslami öğelerin yer aldığını göstermektedir.

Şekil- Yapı: Efsane mensurdur. Konuşmalara yer verilmiştir.

İçerik: Açıklayıcı bir efsanedir. Ay'ın neden gökyüzünde olduğuyla alakalıdır.

İşlev: Efsanenin işlevi eğitmektir. Şirin Kız Efsanesiyle, kibrin kötü bir duygu olduğu, kimseyi küçümsememek gerektiği anlatılmıştır. Ayrıca Allah'ın adıyla bir işe başlamanın hayırlı sonuçlar getireceği de efsanenin vermek istediği mesajlar arasındadır.

Çalışmamızda yer verdiğimiz ve salt yıldızlarla ilgili altı efsane bulunmaktadır. Bu efsaneler; “Çolpan Yıldız”, “Çolpan”, “Harut ile Marut ve Çolpan”, “Zühre Yıldızı”, “Jüpiter (Eşek Kıran) Hakkında” ve “Yedi Haydut Yıldızı”dır.

“Çolpan Yıldız” adlı efsanede güzel, sevimli ve cesur bir kız olarak betimlenen Çolpan'ın günlük hayatından, dedesinden ve ninesinden bahsedilmiştir. Daha sonra onu gören zalim bir hükümdar, onu oğluyla evlendirmek istemiş ve kaçırmıştır. Bunun üzerine Çolpan, Gök Tanrı'ya yalvarmıştır. Gök Tanrı bu yalvarışların karşılığında, onu en ışıklı yıldıza, Çolpan yıldızına çevirmişlerdir.

Yaratım-Aktarım-Kullanım: Efsane anonimdir. Efsanede Çolpan'ın Gök Tanrı'dan yardım istemesi, efsanenin Gök Tanrı inancına bağlı olarak ortaya çıktığını ya da bu inanca bağlı bir biçimde şekillendiğini göstermektedir.

Şekil- Yapı: Efsane mensur biçimdedir. Efsanede dikkat çeken bir başka husus ise, Çolpan'ın gündelik hayatı anlatıldıktan sonra, bu hayatın değişeceğini haber veren bir atasözünün kullanılmasıdır. “Bir iyiye bir kötü her yerde var” şeklinde aktarabilecek bu atasözü, bir halk bilgisi türünün, başka bir tür içerisinde kullanılmasına bir örnek teşkil etmektedir.

İçerik: Çolpan yıldızının oluşumuyla ilgilidir.

İşlev: Eğitici bir efsanedir. Namuslu bir hayatın önemi vurgulanmış, temiz kalpli ve namuslu olunduğunda her dileğin kabul olacağı iletilmektedir.

“Çolpan” efsanesi, “Çolpan Yıldız” efsanesinin İslami dönemde oluşmuş bir varyantı olarak karşımıza çıkmaktadır. Burada da Çolpan fakir birinin kızı olarak tasvir edilmiştir. Güneş'in ve Ay'ın onu kıskandığından bahsedilmiştir. Padişahın kızla zorla evlenmek istemesi üzerine, kız Allah'a yalvarmış, Allah da onu Çolpan yıldızına dönüştürmüştür.

Yaratım-Aktarım- Kullanım: Efsane anonim olarak üretilmiştir. Bu efsane “Çolpan Yıldız” efsanesinin İslami versiyonu olarak karşımıza çıkmaktadır. Çolpan, Gök Tanrı'ya değil, Allah'a yalvarmaktadır.

Şekil-Yapı: Mensur şekilde bir efsanedir. Oldukça kısadır.

İçerik: Çolpan yıldızının oluşumuyla ilgilidir.

İşlev: Eğitici bir efsanedir. Namusun önemi vurgulanmıştır.

Çolpan yıldızını konu edinen bir başka efsane ise, **“Harut ile Marut ve Çolpan”**dır. Efsanede Harut ve Marut meleklerinin anlatısı ile Çolpan yıldızının anlatısı birleştirilmiştir. Bu efsanede Tanrı, meleklerine yeryüzünü izlemelerini, adil olmayan bir durumla karşılaşarlarsa kendisine bildirmelerini buyurmuştur. Melekler yeryüzünü izlerken adil bir kadını Harut ve Marut’un dışındaki bütün melekler beğenmişlerdir. Harut ve Marut ise, kadının görevini daha iyi yapacaklarını söyleyerek, yeryüzüne indirilmeyi istemişler, Tanrı da bu isteklerini uygun bulmuştur. Bir gün Çolpan ve eşi mahkemeye gelmişler, Harut ve Marut ise Çolpan’a tutularak, onunla birlikte olmayı istemişlerdir. Bu sırada Çolpan, Tanrı’ya yakarmış, Tanrı da onu göğe yükselterek, Çolpan yıldızına dönüştürmüştür. Harut ve Marut ise, yaptıkları karşısında cezasız kalmamış, kadıhanenin altındaki kuyuya asılmışlardır. Efsanenin sonunda ise, efsaneyle ilgili bir yorum bulunmaktadır; “Anlatılanlara bakılırsa, onlar kıyamete kadar bu kuyudaki suya bakıp, bir damla suya hasret asılı duracakmış. Kadın, temizliği sayesinde göğe çıkıp Çolpan yıldızına dönüşmüş. O da kıyamete kadar gökyüzünde ışık saçarak parlayıp duracakmış (Öger, 2008: 546).

Yaratım-Aktarım-Kullanım: Anonim olarak üretilen bu efsane, İslami dönemden izler taşımaktadır. Tanrı’nın varlığı, meleklerine emretmesi bu durumu kanıtlayıcı durumlardır.

Şekil-Yapı: Efsane mensur bir biçimdedir. Karşılıklı konuşmalara yer verilmiştir.

İçerik: Çolpan yıldızının oluşumuyla ilgili bir efsanedir.

İşlev: Eğitici bir işleve sahip olan bu efsanede, namusun yüceliği “kadın, temizliği sayesinde göğe çıkıp Çolpan yıldızına dönüşmüş” (Öger, 2008: 546) ifadesiyle vurgulanmaktadır. Yukarıda Çolpan yıldızının oluşumuyla ilgili verdiğimiz iki efsaneden farklı olarak, bu efsanede kötülerin cezalandırılması oldukça önemlidir.

Çolpan, yukarıda sözünü ettiğimiz üç efsanede de istemediği bir ilişkiye zorlanan, namusuna önem veren bir kız olarak tasvir edilmiş, üçünde de ister Gök Tanrı’ya olsun, isterse Allah’a, inandığı dine göre yaratıcısına dua ederek, kurtulmayı dilemiş, Gök Tanrı/Allah onu kötülerin elinden kurtararak, gökyüzüne çıkarmış ve Çolpan yıldızına dönüştürmüştür.

“Jüpiter (Eşek Kıran) Hakkında” adlı efsanede de Çolpan yıldızı geçmektedir. Bir kış günü kervansarayda kalan tüccarlar, gözcüye Çolpan yıldızı gökte görüldüğünde kendilerini uyandırmasını istemiştir. Çolpan, bilhassa tüccarlar için oldukça önemlidir. Çünkü Çolpan, yön bulmaya yaramaktadır. Çolpan yıldızını Türkler yol gösteren yıldız olarak algılamışlardır (Bayat, 2007: 292). Oysa gözcü, Jüpiter’i görmüş, onu Çolpan (Venüs) zannederek, tüccarları uyandırmış, tüccarların yola çıkmasına sebep olmuştur. Çolpan yıldızı doğmadığı için, tan ağarmamış, kar fırtınasına yakalanan tüccarlar ve yiyecek bulamayan eşekleri, soğuktan kırılmıştır. O günden sonra Jüpiter’e “Eşek Kıran” adı da verilmiştir.

Yaratım-Aktarım-Kullanım: Yaratım anonimdir. Efsanenin yaratılışı, ticaret yolları üzerinde tüccarların kervansaraylarda kaldığı, pusulanın olmadığı, gök cisimlerine kadar yer-yön bilgisine başvuru bir döneme denk düşmektedir.

Şekil ve Yapı: Kısa, mensur şekilde bir efsanedir.

İçerik: Açıklayıcı bir efsanedir. Efsanede açıklanan unsurlardan ilki, Çolpan yıldızının yön göstermeye yaradığı bilgisidir. İkinci unsur ise, Jüpiter'e "Eşek Kıran" denmesinin sebebi de efsane sayesinde açıklanmıştır.

İşlev: Eğitici bir işlevi vardır. Çolpan'ın yön bulduran bir yıldız olduğu, Jüpiter'e "Eşek Kıran" denmesinin sebepleri açıklanmaktadır.

Zühre Yıldızı adlı efsanede, Zühre güzel, akıllı ve çalışkan bir kız olarak tasvir edilmiştir. Ona zulmeden bir üvey annesi bulunmakta, Zühre'ye çok ağır işler yaptırmaktaymış. Günlerden bir gün, Üvey anne Zühre'den delik bir fıçıyı doldurmasını istemiş, Zühre yorgun düşüp ağlamaya başlayınca, bir yıldız Zühre'ye doğru gelmiş ve onu göğe çıkarmış, Zühre'yi Ay'ın kucağına götürmüştür. Efsanede, "Ay doğduğunda dikkatlice bakarsanız, ayın ortasında epkeşe kovaları asan Zühre'nin ayakta durduğunu görürsünüz. Ayın yanında parlayıp duran yıldız ise Zühre'yi göğe alıp götüren yıldızdır. İnsanlar ona 'Zühre Yıldızı' demişler" (Öger, 2008:547) bilgisi bulunmaktadır.

Yaratım-Aktarım-Kullanım: Anonim bir şekilde yaratılmıştır. Bir üvey anne anlatısıyla birleştiğini söylemek mümkündür.

Şekil ve Yapı: Mensur şekilde düzenlenmiş bir efsanedir.

İçerik: Açıklayıcı bir efsanedir. Zühre yıldızının oluşumu açıklanmaktadır.

İşlev: Eğiticidir. Eğer iyi bir insan olunursa, sonucunda mükâfat görüleceği bilgisi verilmektedir.

"Yedi Haydut Yıldızı" adlı efsanede, daha önceki efsanelerden farklı bir anlatı mevcuttur. Bu efsanede yedi haydut, kendi dönemlerinde ava çıkan yedi hırsız olarak betimlenmiştir. Bu hırsızlar, insanlara kötülük yaptıkları insanlardan kaçmak için göğe gitmişlerdir. Daha sonra yedi haydut yıldızı, anlatıcı tarafından uzun uzun şöyle değerlendirilmiştir:

"Öndeki dördü lider, arkadaki üçü onların takipçisiymiş. Onların iki tarafında iki parlak yıldız ise, onları kovalayıp çıkan iki bahadırın suretiymiş ki bahadıra yoldaş duran iki parlak yıldız ise, bu bahadırların binip çıktıkları atlarıymış. Bu atlar demir kazığa bağlanmış (...) Yedi haydut bu iki atı (Ak boz at ile gök boz at) bir yolunu bulup çalmanın derdindeymiş. Fakat iki bahadır gözetip durduğu için hırsızlar yaklaşamıyormuş" (Öger, 2008: 548).

Yaratım-Aktarım-Kullanım: Anonimdir. Nesilden nesile aktarılarak gelmiştir.

Şekil ve Yapı: Kısa, mensur şekilde bir efsanedir. Simgesel ifadeleri içinde bulundurmaktadır.

İçerik: Açıklayıcıdır. Yedi Haydut yıldızının gökyüzünde oluşmasını açıklamaktadır.

İşlev: Eğiticidir. Gökyüzü ile ilgili bilgi vermektedir.

Gök olaylarıyla ilgili çalışmamıza dâhil ettiğimiz iki efsane bulunmaktadır. "Niçin kar ve yağmur yağar?" ve "Bulut Kız" adlı efsaneler isimlerinden de anlaşılacağı üzere, yağmurun ve karın yağmasıyla ilişkilidir. **"Niçin Kar ve Yağmur Yağar?"** adlı efsanede çok eski zamanlarda Tanrı, insanların karınlarını doyurmaları için gökten un, susuzluklarını giderilmeleri için ise yağmur yağdırır. Tanrı, yufka ile bebeğinin poposunu silen kadını görür ve sinirlenir. Böylece yağmuru çok uzağa, insanların yaşamadığı bir yere yağdırmaya başlar. Unu da kara dönüştürür. Bu olaydan sonra insanlar yiyeceğin ve suyun önemini anlarlar. O günden sonra Tanrı merhamet eder ve insanlara hububat tohumları verir.

Yaratım-Aktarım-Kullanım: Anonimdir. Efsane Tanrı'nın hububat tohumlarını insana vermesiyle son bulur. Böylece bu efsanenin tarım döneminin başında oluştuğunu

söylemek mümkündür. Başka bir açıdan bakarsak, efsanenin bu bölümünün efsaneye sonradan eklenmiş olabileceğini söyleyebiliriz.

Şekil-Yapı: Efsane mensur biçimdedir. Kısa bir efsanedir.

İçerik: Efsanede karın ve yağmurun yağma sebepleri açıklanmıştır. İnsanların tarıma başlamaları da efsanede açıklanmıştır.

İşlev: Eğitici bir işlevi vardır. İnsanların tarıma başlamalarıyla ilgili önemli bilgi bulunmaktadır.

“**Bulut Kız**” efsanesinde kuraklık olayı anlatılmaktadır. Kuraklık meydana geldiğinde akıllı bir kız, kendisinin yakılmasını istemiş, eğer yakmazlarsa herkesin helâk olacağını söylemiştir. İnsanlar bu kıızı yakmak zorunda kalmışlar, kız yandığında çıkan dumanlar bulut halini almış ve yağmur yağmaya başlamış. Daha sonra da Bulut kız çiftçilerin imdadına yetişmeye devam etmiş.

Yaratım-Aktarım-Kullanım: Anonim olarak üretilen bu efsane, fiziksel bir değişim olan yağmur yağması olayının bilimsel açıklamasına dayanarak üretilmiştir. Yağmur, yeryüzünden buharlaşarak yükselen su buharının yoğunlaşması sonucunda yeryüzüne düşmesiyle oluşmaktadır. Buradan yola çıkarak Uygur Türklerinin bu efsanenin ürettiği dönemde de yağmurun nasıl oluştuğunu bildikleri sonucuna ulaşılmaktadır.

Şekil ve Yapı: Efsanede yer yer konuşmalar geçmektedir. Mensur biçimdedir.

İçerik: Bulutun ve yağmurun oluşumunu anlatan açıklayıcı (etiyojik) bir efsanedir.

İşlev: Eğitici işlevi bulunmaktadır. Yağmurun nasıl oluştuğu bu efsane aracılığıyla açıklık kazanmaktadır.

Yaratım-aktarım-kullanım, şekil-yapı, içerik ve işlev analizi yaptığımız efsanelerde birkaç husus göze çarpmaktadır. Burada göze çarpan ilk husus, Gök ve Gök cisimleriyle ilgili efsanelerde antropomorfizmin izlerine oldukça sık rastlanmasıdır. Bununla bağlantılı olarak, değişme motifi de efsanelerin temel kurgusunda yer almaktadır. Bu sebeple çalışmamızın bu bölümünde “antropomorfizm” terimine ve efsanelerdeki yansımalarına değinmek yerinde olacaktır.

4. Antropomorfizmin Efsanelere Yansıması:

Celal Beydili, Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük'te antropomorfizm'i “insana özgü özelliklerin, doğal objelere, olaylara ve tüm canlılara ait olması, eski uygarlıkların bir belirtisi” (Beydili 2015: 64) olarak tanımlamıştır. Örneğin kışın yaşlı bir kadın, ayın bir erkek, güneşin bir kadın ve lalenin eskiden güzel bir kız olduğu düşünülmüştür (Beydili, 2015: 64).

İncelenen efsanelerde Güneş ve Ay, iki sevgiliye ya da birbiriyle anlaşamayan iki kardeşe benzetilmiştir. Uygur Türklerinin efsanelerinden olan “Şirin Kız” efsanesinde ise, Ay'ın bir insan gibi Şirin'i kıskandığını gözlemlemek mümkündür. Görülmektedir ki, Türk Dünyası efsanelerinde antropomorfizm izleri, bilhassa Gök ve Gök cisimleriyle ilgili efsanelerde ön plana çıkmaktadır.

“**Ay ile Güneş (1)**” efsanesinde Güneş ve Ay birbirine âşıktır. İki insan gibi aşk acısı çekmektedirler. Ayrıca Ülker yıldızı da Güneş'e karşılıksız bir aşk duymakta, bu aşkı ilan etmek için ise, bir başka yıldızdan, Çolpan yıldızından yardım almaktadır. Aşk gibi insanlara ait bu duygunun ardından, efsanede kıskançlık duygusu da yer almaktadır. Ülker, Güneş'in Ay'ı sevmesinden dolayı, Ay'ı kıskanır ve ona zarar verir.

“**Ay ile Güneş (2)**” adlı efsanede Ay ve Güneş iki iyi dost olarak tasvir edilmiştir. Bu efsanede de hediyeleşme, misafirlğe gitme, kavga etme gibi insana özgü unsurlar Ay ve Güneş’e ithaf edilmiştir.

“**Melikenin Ay Oluşu**” adlı efsanede Güneş az ışık verdiği için halk perişan olmuştur. Bunun sebebini yaşlı bir hizmetkâr Güneş’e sorarak öğrenmiştir. Güneş’in padişahın kızıyla evlenmek istemesi, onun insan özelliğine sahip olduğunu göstermiştir. Efsanede antropomorfik unsurlardan en çok dikkat çeken ise, bir insanın Ay’a dönüşmesi, bu sebeple de Ay’ın insani özellikler göstermesidir.

“**Ayın Yüzündeki Dağ Hakkında Rivayet**” adlı efsanede, Ay’ın kibrinden bahsedilmektedir. Kibir, insana özgü bir özellik olduğu için antropomorfik niteliktedir.

“**Şirin Kız Efsanesi**”nde Ay, yeryüzüne inip insanların arasında dolaşabilen, insanlara özgü kıskanma, utanma gibi duygulara sahip bir varlık olarak tanımlanmıştır. Bir insan olan Şirin’le güzellik konusunda yarışa girmesi de onun antropomorfik bir varlık olduğunu işaret etmektedir.

Çalışmada yer verilen yıldızlarla ilgili efsanelerin tamamı, antropomorfik unsurlar içermektedir. Örneğin “**Çolpan Yıldız**” efsanesinde, Çolpan güzel, sevimli, cesur bir kız olarak betimlenmiştir. Zorla zalim bir hükümdarın oğluya evlendirilmek istemiş, Gök Tanrı’nın yardımıyla kurtulmuş, çolpan yıldızı olmuştur. “Çolpan” adlı efsane ise, bu efsanenin İslami versiyonu olarak karşımıza çıkmaktadır. “Çolpan Yıldız” efsanesinde olduğu gibi, bir insanın yıldız dönüşmesi söz konusudur.

“**Harut ile Marut ve Çolpan**” adlı efsanede Harut ve Marut adlı melek, insana özgü davranışlarda bulunmaktadır. Çolpan ise, efsanenin başında bir insan olarak kurgulanmıştır.

“**Zühre Yıldızı**” adlı efsanede, Zühre güzel, akıllı ve çalışkan bir kız olarak tasvir edilmiştir. Tanrı, üvey annesinin Zühre’ye yaptığı işkencelere dayanamayarak göğe çıkarttığında da Zühre, insan şeklinde betimlenmiştir: “Ay doğduğunda dikkatlice bakarsanız, ayın ortasında epkeşe kovaları asan Zühre’nin ayakta durduğunu görürsünüz” (Öger, 2008: 547).

“**Yedi Haydut Yıldızı**” adlı efsanede, diğer efsanelerden farklı bir durum söz konusudur. Şimdiye kadar incelediğimiz efsanelerde güzel, namuslu, iyi kalpli kişilerin, yeryüzündeki kötülüklerden kurtulması bakımından Tanrı tarafından gökyüzüne çıkarılması hadiselerinin ön planda olduğunu söyleyebiliriz. Ancak “Yedi Haydut Yıldızı” adlı efsanede tam tersi bir durum mevcuttur. Yedi Haydut yıldızına dönüşen yedi kişi, yeryüzünde hırsızlık yapan, insanlara rahat vermeyen kişilerden oluşmaktadır.

“**Niçin Kar ve Yağmur Yağar?**” adlı efsanede ise, Tanrı insani özellikler göstermekte, insanlara kızmakta, onları cezalandırmakta veyahut merhamet etmekte ve ödüllendirmektedir. Bu unsurlar, antropomorfik özellikler taşıması bakımından önemlidir.

“**Bulut Kız**” efsanesinde, kuraklıkla karşı karşıya kalan halkı kurtarmak için akıllı bir kız, kendisini yakmalarını ister ve böylece buluta dönüşür. Buluta dönüşen kız halkı için fedakârlık yapmıştır. Kız buluta dönüştükten sonra da insani özellikleri devam etmekte; efsanede ondan “Bulut kızın gönlü pek yumuşak olduğundan, çiftçilerin feryadını duyar duymaz yağmur yağarmış, bundan dolayı insanlar Bulut Kız’ı çok severlermiş” (Öger, 2008: 540) şeklinde bahsederlermiş.

Yukarıda incelenen efsaneler, antropomorfik özellikler göstermeleri bakımından önemlidir. Görülmektedir ki, Uygur Türklerinin gök ve gök cisimleriyle ilgili efsanelerinde antropomorfik özellikler ön plandadır. Daha çok gökyüzü, yeryüzünün bir yansıması olarak tasvir edilmiş, yeryüzünde yaşayan insanların özellikleri ise, gökyüzündeki Güneş,

Ay ve yıldızlara yüklenmiştir. Özellikle yıldızlarla ilgili efsaneler, yeryüzünde haksızlığa uğrayan insanların gökyüzüne, yani bir anlamda Tanrı katına çekilmesi olarak değerlendirilebilir. Böylece daha önce insan olan varlıklar, Ay'a, yıldıza ya da buluta dönüşmeler de insani özelliklerini kaybetmezler ve antropomorfik özellikler göstermeye devam ederler.

Sonuç

Çalışmada Uygur Türklerine ait gök ve gök cisimleriyle ilgili on üç efsane yaratım-aktarım-kullanım, şekil ve yapı, içerik ve işlev özellikleri bakımından değerlendirilmiştir. İncelenen efsanelerin yaratım-aktarım ve kullanım özellikleri göz önüne alındığında, efsanelerin anonim olarak üretildiklerini, nesilden nesile aktarıldıklarını söylemek mümkündür. Gök ve gök cisimleriyle ilgili efsaneler incelendiğinde, Uygur Türklerinin oldukça zengin bir gökyüzü bilgisine sahip olduğu görülmektedir. Gecenin ve gündüzün oluşumu, Ay'ın evreleri, yıldızların şekilleri ile yağmurun ve karın oluşumu gibi konularda Uygur Türklerinin zengin bir bilgi birikimine sahip oldukları anlaşılmaktadır. Bunun yanı sıra, Uygur Türklerinin hem Gök Tanrı inancına mensup oldukları, hem de İslamiyet'le tanıştıkları dönemle ilgili efsaneler bulunmaktadır. Burada şunu da belirtmek gerekir ki; Türklerin gökyüzüne olan meraklarında dini inancın etkisi oldukça büyüktür. Gök Tanrı inancına sahip olan Türkler, göğü her zaman yüce kabul etmiş, ondan hem korkmuş hem de saygı duymuşlardır. Bu yüzden, gökyüzünde olan cisimler de zamanla kütleleşmiş, onlar da tanrısal bir nitelik kazanmıştır. Efsane metinleri ayrıntılı olarak incelendiğinde gerek Türklerin evren tasarımlarıyla ve dünyayı algılayış biçimleriyle, gerekse yaşantılarıyla ilgili önemli ipuçlarına ulaşılmıştır. Ayrıca yerleşik yaşama geçen ilk Türk topluluğu olarak bildiğimiz Uygur Türklerinin efsanelerinde tarımın başlangıcına dair anekdotlar da bulunmaktadır.

Efsanelerin şekil ve yapı özelliklerine bakıldığında ise, incelenen on üç efsanenin de mensur bir yapıda olduğunu, efsane metinlerinde konuşmalara yer verildiğini söylemek mümkündür. Ayrıca "Çolpan Yıldız" adlı efsanede Uygur Türklerine ait bir atasözü de efsanede yer almıştır.

Uygur Türklerinin gök ve gök cisimlerini konu edinen efsanelerini incelendiğinde, çoğunun etiyolojik (açıklayıcı) nitelikte olduğu tespit edilmiştir. Bu efsanelerde değişme motifine ve antropomorfizm unsurlarına oldukça sık rastlanmaktadır. Gökyüzü, bütün Türk topluluklarında olduğu gibi, Uygur Türklerinde de yeryüzünün bir yansıması olarak düşünülmüş, bu sebeple de yeryüzünde yaşanan ya da yaşanabilecek olay ve durumlar, gökyüzüne taşınmıştır. Yeryüzünde iyi bir insan olduğu halde haksızlığa uğrayanları Tanrı, gökyüzüne özellikle yıldız şekline dönüştürerek almaktadır. Bu durum, söz konusu efsanelerde değişim motifine sıklıkla başvurulmasına neden olmuştur.

Yerel unsurlardan çok, evrensel unsurları barındıran gökyüzü ile ilgili efsaneler, şüphesiz yaygın efsaneler başlığı altında değerlendirilmelidir. Aynı gökyüzü altında yaşayan insanların tahayyül ettikleri de aynı ya da benzer olmuş, gökyüzünde gördükleri cisimleri, daha iyi bildikleri, yeryüzüne ait varlıklarla açıklamaya çalışmışlardır.

Efsaneler, işlevsel özellikleri ön planda olan türlerdendir. Bu bilgi ışığında Uygur Türklerinin efsanelerinin işlevsel özelliklerine bakıldığında her birinin eğitici işleve sahip oldukları görülmektedir. Bu efsanelerin çoğunda bir gök cisminin ya da gökyüzü olaylarının oluşumu anlatılmıştır. Ancak bunun yanında örtük bir işlev olarak, kıskançlığın ve kibirli olmanın kötü duygular olduğu ve kötü sonuçlar verebileceği; bütün insanların eşit olduğu; kimseyi küçümsememek gerektiği, temiz kalpli ve namuslu olduğunda her dileğin kabul olacağı, kötülük yapıldığında ise bu kötülüğün cezasız kalmayacağı efsanelerde anlatılmaktadır. Bunun yanı sıra, İslami etkinin görüldüğü efsanelerde Allah'ın adıyla bir işe başlamanın hayırlı sonuçlar getireceği, küfre düşüldüğünde bunun cezasız

kalmayacağı da vurgulanmıştır. Sonuç olarak görülmektedir ki, Uygur Türklerinin gök ve gök cisimleriyle ilgili efsaneleri, özelde Uygur Türklerinin, genelde ise tüm Türk Dünyası'nın evreni algılayış biçimleri konusunda önemli ipuçları sunmaktadır.

Kaynakça

- ARSLAN, Mustafa. (2005). "Türk Destanlarında Evren Tasarımı." *Prof. Dr. Fikret Türkmen Armağanı*. (Ed.: Güner Gülsevin, Fikret Türkmen), İzmir: Kanyılmaz.
- BAYAT, Fuzuli. (2007). *Türk Mitolojik Sistemi- 2 Ontolojik ve Epistemolojik Bağlamda Türk Mitolojisi*. İstanbul: Ötüken.
- BAYKARA, Tuncer. (2007). *Tarih Araştırma ve Yazma Metodu*. İstanbul: IQ Kültür Sanat.
- BEYDİLİ, Celal. (2015). *Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük*. Ankara: Yurt Kitap Yayın.
- ÇİFTÇİ, Musa. (2004). "Türklerde Gök Kültü", *Prof. Dr. Abdurrahman Güzel'e Armağan*. (Ed.: İsmet Çetin), Ankara: Gazi Eğitim ve Kültür Vakfı.
- EBERHARD, Wolfram. (2007). *Çin Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- EKİCİ, Metin. (2016). *Halk Bilgisi (Folklor) Derleme ve İnceleme Yöntemleri*. Ankara: Geleneksel.
- ELİADE, Mircea. (2003). *Dinler Tarihine Giriş*. (Çev.: Lale Arslan), İstanbul: Kabalıcı.
- ERGUN, Metin. (1997). *Türk Dünyası Efsanelerinde Değişme Motifi 1-2*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ERGUN, Pervin. (2017). *Türk Kültüründe Ağaç Kültü*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı.
- ESİN, Emel. (2001). *Türk Kozmolojisine Giriş*. İstanbul: Kabalıcı.
- GÜNAY, Ünver ve Harun Güngör. (2015). *Başlangıçlarından Günümüze Türklerin Dini Tarihi*. Konya: Berikan.
- HANÇERLİOĞLU, Orhan. (1993). *Dünya İnanışlar Sözlüğü, Dinler, Mezhepler, Tarikatlar, Efsaneler*. İstanbul: Remzi.
- İNAN, Abdülkadir. (2017). *Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kaşgarlı Mahmud. (2006). *Divanü Lûgat-it-Türk-3*. (Çev.: Besim Atalay), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ÖGEL, Bahaeddin. (2006). *Türk Mitolojisi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- ÖGER, Adem. (2008). *Uygur Efsaneleri Üzerinde Bir Araştırma (İnceleme ve Metinler)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- SAKAOĞLU, Saim. (1980). *Anadolu-Türk Efsanelerinde Taş Kesilme Motifi ve Bu Efsanelerin Tip Kataloğu*. Ankara.
- Türkçe Sözlük*. (2005). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TÜRKMEN, Fikret. (2011). "Oğuzların İdari Yapı ve Teşkilatlarında Dikotomik Özellik". *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 11/1, s. 11-14.
- URAZ, Murat. (yıl yok). *Türk Mitolojisi*. Ankara: Hera.